

Digitális egyenlőtlenségek a fiatalok körében: mítosz vagy valóság?

A tanulmány az internetet használó magyarországi fiatalok körében mutatkozó digitális egyenlőtlenségekről végzett empirikus kutatás eredményeit foglalja össze. A szerző áttekinti az információs társadalom és a tudástársadalom általános elméleteit, a legújabb szemléleti és kutatási irányokat, majd az új információs és kommunikációs technológiák (IKT) és a társadalmi változások közötti kapcsolatra vonatkozó digitális egyenlőtlenségi modellt elemzi. Amellett foglal állást, hogy sem a radikális változást feltételező, sem az információs társadalmat mítoszként értelmező, minden jelentős változást elutasító elméletek nem tekinthetők teljes mértékben érvényesnek. DiMaggio és szerzőtársai nyomán az IKT és a társadalom közötti viszonyt együttfejlődő (co-evolutionary) jellegűként tételezi, ezáltal lényegében feloldva a társadalmi hatások mibenlétével kapcsolatos vitát.

Kulcsszavak: IKT, digitális egyenlőtlenség, ifjúság, internethasználat, életstílus, kulturális különbségek

Szerzői információ:

Nagy Réka

Szociológus, a kolozsvári Babes–Bolyai Tudományegyetem szociológia szakán végzett, majd MA-fokozatot szerzett antropológiából az egyetem Európai Tanulmányok Karán. 2001-ben a University of Essex vendégdiákja. 1998–2001 között a Budapesti Corvinus Egyetem PhD-hallgatója. 2006-ban a Budapesti Corvinus Egyetemen doktorált. 1999 és 2003 között részt vett a Corvinus Egyetem több kutatási programjában. 2001-től 2003-ig kutató és projektmenedzser volt a Marketing Centrum Országos Piackutató Intézetnél. 2003-tól a Szonda Ipsos Média-, Vélemény- és Piackutató Intézet kutatásvezetője. A Magyar Szociológiai Társaság tagja. E-mail: rekanagy@yahoo.com

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Nagy Réka. „Digitális egyenlőtlenségek a fiatalok körében: mítosz vagy valóság?”.

Információs Társadalom VII, 2. szám (2007): 17–30.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.VII.2007.2.2>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Nagy Réka

Digitális egyenlőtlenségek a fiatalok körében: mítosz vagy valóság?¹

Bevezetés

A cikk alapját képező értekezésben a digitális egyenlőtlenség jelenségét vizsgáltam egy speciális célcsoportban, az internetet használó magyarországi fiatalok körében.

A tágabb elméleti kiindulópontot azok a tudományos diskurzusok jelentették, amelyek a kilencvenes években kezdtek egyre erőteljesebben kibontakozni az információs társadalom vagy tudástársadalom jelenségeivel kapcsolatban.² Az általános elméleteken túl a legújabb szemléleti és kutatási irányokat tartottam szem előtt, vagyis az új kommunikációs technológiák és társadalmi változások közötti kapcsolatra vonatkozó digitális egyenlőtlenségmodellt tekintettem mérvadónak.

Az értekezés elméleti és empirikus részében egyaránt amellet foglaltam állást, hogy sem a radikális változást feltételező, sem az információs társadalmat mítoszként értelmező, mindennemű változást és egyirányú hatást elutasító elméletek nem tekinthetők teljes mértékben érvényesnek.

Állásfoglalásom kiindulópontja a DiMaggio és szerzőtársai által megfogalmazott kutatási agenda és modell, melynek fontos hozadéka épp az, hogy az új kommunikációs technológiák és a társadalom közötti viszonyt együttfejlődőnek (*co-evolutionary*) tekinti, ezáltal lényegében feloldja a társadalmi hatások mibenlétével kapcsolatos vitát.

A koevolúciós modell szerint meglehet, hogy az új technológiák megjelenése nem generál radikális társadalmi változásokat, de meglétüktől nem lehet eltekinteni: a társadalom alakítja az új eszközöket, és azok hatására maga is folyamatosan átalakul.

Abból kiindulva, hogy a korábbi, hasonló fókuszú kutatások komoly kulturális-kognitív különbségeket jeleztek az új technológiák használata terén, szükségesnek tartottam az empirikus elemzést két integráló változóval – az *életstílus* és a *tudásstílus* független változónak tekintett fogalmaival – kiegészíteni. Az *életstílusnak* mint független változónak a vizsgálatban való felhasználása mellett szólt az, hogy az információs és tudástársadalmakhoz is köthető individualizációs elméletek szerint ma egyre nagyobb szerep jut az egyéni preferenciáknak, attitűdöknek és választásoknak, és ez különösen képpen érvényes a fiatalok esetében. Még inkább kézenfekvő volt az úgynevezett *tudásstílusok* beemelése a vizsgálatba: a különféle tudásfajták és készségek központi szerepet játszanak mind a tudástársadalom, mind a digitális egyenlőtlenségek elméleteiben.

¹ A tanulmány a szerző azonos című PhD-disszertációjának rövid, vázlatos összefoglalója.

² Az információs vagy tudástársadalom elméletei a késő modernitás magyarázatára született gondolati konstrukciók közé tartoznak.

A korábbi hasonló témájú kutatásokhoz képest az értekezésben újdonságnak tekinthető a választott célcsoport és a fenti integráló jellegű, kulturális-kognitív változók szerepeltetése. Bár korábbi empirikus elemzések eredményeire és elméleti elgondolásokra építettem, a kutatási tematika újszerűségéből adódóan az értekezés jelentős része kísérleti jellegűnek tekinthető.

Az értekezés címébe sűrített gondolat – a digitális egyenlőtlenség mint mítosz – elsősorban arra az optimista forgatókönyvre való reflexiónak tekinthető, miszerint az új technológiák javíthatják az információkhoz való hozzáférés esélyeit, s így a meglévő társadalmi és politikai egyenlőtlenségek csökkenéséhez vezetnek. Továbbá az empirikus vizsgálat célcsoportjával, a fiatalokkal kapcsolatban olyan optimista forgatókönyvek születtek, amelyek azt feltételezik, hogy az új technológiák használata ebben a korcsoportban mintegy „magától értetődik”, holott a hazai és nemzetközi kutatási eredmények is bizonyítják, hogy az „internetgeneráció” fogalma a fiatalok körében tapasztalható magas hozzáférési szint ellenére is hamis képet sugall, ugyanis a fiatalok esetében is egyenlőtlen az új technológiákhoz való hozzáférés és az eszközök használata.

E cikk elsődleges célja az empirikus kutatás alapját jelentő szemléleti irányok bemutatása és a tézisek logikai struktúrájának felvázolása. Következésképpen az empirikus kutatás eredményeire csak röviden, vázlatosan térek ki.

Digitális egyenlőtlenségek és az új kommunikációs technológiák társadalmi következményei

Az információs társadalommal kapcsolatos egyik legerőteljesebb kutatási irány az, amely a kommunikációs technológiákhoz való hozzáférésben és használatban a társadalmi egyenlőtlenségekre fókuszál.

Az ilyen irányú kezdeti kutatások elsősorban az infrastrukturális terjedés, a tárgyi feltételek kérdéseivel foglalkoztak, és jellemzően a technológiai fogalomhasználatot tükrözték, leegyszerűsítők voltak.

Az új kommunikációs technológiákhoz való hozzáférés dichotóm megközelítését (a „digitális szakadék” vizsgálatát, a „hozzáférők” és a „nem hozzáférők” megkülönböztetését) ért bírálatokat és az ezzel kapcsolatos vitákat követően, az új technológiák egyre szélesebb körű terjedésével párhuzamosan a hozzáférés egyenlőtlenségeinek vizsgálatát árnyaltabb megközelítések váltják fel, amelyek a formális internet-hozzáféréssel rendelkező személyek közötti különbségeket is a kutatás tárgyává teszik.

A digitális szakadék körüli vita általában nem a terjedés időbeni különbségeire vonatkozik, hanem sokkal inkább arra, hogy szükséges-e egyáltalán egy fogyasztási cikk egyenlőtlen elosztásából fontos társadalmi problémára következtetni. Lengyel és munkatársai felhívják a figyelmet arra, hogy a digitális szakadékkal foglalkozó társadalomtudósok gyakran elmulasztják megvizsgálni, hogy a technológiákhoz való egyenlőtlen hozzáférés szisztematikus-e, azaz az egyes társadalmi dimenziókban mutatkozó egyenlőtlenségek rendszerré állnak-e össze, és nem kellőképpen foglalkoznak azzal sem, hogy az egyenlőtlenség hogyan változik az idő függvényében (Lengyel és mtsai 2003). A digitális szakadék fogalma azért is problematikus, mert azt sugallja, hogy az új technológiák nem használata nagyon kedvezőtlen a nem használóra nézve: a digitális szakadék

elemzői gyakran abból az implicit feltételezésből indulnak ki, hogy az új technológiák drámai mértékben megváltoztatják a fennálló viszonyokat és mechanizmusokat.

Erre a radikális változásra azonban egyelőre nincs empirikus bizonyíték.

Az új kommunikációs technológiákhoz való hozzáférés dichotóm megközelítését (digitális szakadék, hozzáférők versus nem hozzáférők) ért bírálatokat követően a hozzáférés egyenlőtlenségeinek vizsgálatát árnyaltabb megközelítések váltják fel, amelyek a formális internet-hozzáféréssel rendelkező személyek közötti különbségeket is a kutatás tárgyává teszik. A *digitális szakadék* vizsgálata helyett a *digitális egyenlőtlenségek* elemzése kerülnek előtérbe (DiMaggio–Hargittai 2002). A digitális egyenlőtlenség fogalmának bevezetésével az információs társadalom kutatása a klasszikus szociológiai hagyományok folytatását vállalja fel. Maga az egyenlőtlenség terminusa is a szociológiai szakirodalom kliséfogalmának tekinthető (Angelusz és mtsai 2005).

A *digitális egyenlőtlenség* legátfogóbb fogalmának megalkotása során DiMaggio és Hargittai elsősorban a klasszikus szociológiai egyenlőtlenségvizsgálatok fogalomtárához közelítik az elemzéseket, másodsorban pedig – tágabb keretet adva a kutatásnak – az internet társadalmi hatásainak vizsgálatát is szükségesnek tartják (DiMaggio–Hargittai 2002; Hargittai 2002, 2003; DiMaggio et al. 2001).

A digitális szakadék, illetve a digitális egyenlőtlenség problémakörének előtérbe helyezése kapcsán felvetődik az a kérdés, hogy miért tekinthetők az új információs és kommunikációs technológiák „jó”, „kívánatos” technológiáknak? Miért gondoljuk azt, hogy a digitális világból való kimaradás tartós lemaradással fenyeget? Szükséges-e a digitális javak tekintetében az egyenlősítés, vagy ezek is olyanok, mint más fogyasztási cikkek?

Az információs társadalom elméletei implicit módon azt a meggyőződést tükrözik, hogy az új technológiák – főként az internet – „pozitív kimenetelűek”, azaz lehetőséget teremtenek az oktatáshoz való egyenlő hozzáférésre, a humán erőforrások erősítésére, esélyt adnak a jobb munkalehetőségekhez való hozzájutásra, a munkaerő-piaci helyzet javítására, az egészségesebb életmódra, a kormányzati kérdésekbe való hatékonyabb beleszólásra és általában a társadalmi tőke növelésére (DiMaggio–Hargittai 2002).

Ebben a megközelítésben *az új technológiák – elsősorban az internet – nem a korábbi kommunikációs technológiákhoz (telefon, rádió, televízió) hasonlítanak, hanem olyan más közjavakhoz és közszolgáltatásokhoz, mint például az oktatás*. Ezt nem tekinthetjük túlzásnak, hiszen az internet olyan folyamatosan változó interaktív technológia, amely lehetőséget nyújt különféle oktatási formákhoz (*e-learning*) vagy oktatási és művelődési anyagokhoz, nyelvi tesztekhez, szakirodalmi forrásokhoz való hozzájutáshoz, továbbá részben átveszi olyan hagyományos közösségi tereknek a szerepét, mint a könyvtárak, a múzeumok, a parkok, a kávéházak stb.

Plauzibilisnek tűnik ez a kijelentés akkor is, ha a legújabb oktatási trendeket tekintjük, amelyeknek megfelelően az iskola, a formális tanulás továbbra is kitüntetett szerepet tölt be a készségek és ismeretek megszerzésében, de mellette egyre nagyobb szerephez jut a nem formális tanulás is. A munkahely, a tömegmédiumok (köztük az internet is), a családi környezet, a civil szerveződések, a helyi és vallási közösségek, valamint a kulturális tevékenységek hasonlóan fontos keretei a releváns tudások megszerzésének (Tóth 1998), és az iskolarendszer formális keretein kívül megszerezhető tudás egyre fontosabb tőkeként jelenik meg (Sik 2004). Következésképpen az „oktatás” fo-

galma is változóban van, a formális és előre meghatározott curriculumok érvényüket veszítik, az intézményekről egyre inkább az egyénekre tevődik át a hangsúly. Az oktatás olyan formális, intézményesített folyamattá válik, amely a tudástranszfer és a tudásfejlesztés köre épül, de nem korlátozódik a hagyományos oktatási intézményekre (pl. különféle tréningek, *peer learning*). Kétségtelen, hogy az új oktatási formák elterjedésének előfeltétele az új technológiák társadalmi beágyazottsága, vagyis a megfelelő információs és kommunikációs technológiai infrastruktúra, a támogató szolgáltatások és a kellő oktatási erőforrások megléte,³ az új technológiák integrálása különféle oktatási programokba, az oktatók megfelelő képzettsége, a rugalmas oktatási intézmények megléte, valamint szoros kapcsolatok kiépítése az állami oktatási intézmények és a magánszféra között.

Annak a felmérése, hogy az új technológiák használatának pozitív vagy negatív kimenete van-e, egyre fontosabb kutatási cél. Ez ugyanis nemcsak legitimálhatja az információs technológiákkal kapcsolatos kutatásokat, de nagymértékben hozzájárulhat annak a sokszor csupán elméleti síkon tárgyalt kérdésnek a megválaszolásához, hogy az új technológiák milyen szerepet töltenek be a közösségek életében. Ezek a kutatások – a módszertani keretek jó megválasztásával, elkerülve a technológiai determinizmust – éppen arra fókuszálhatnak, hogy a technológiai eszközök használata és más társadalmi-kulturális változók között milyen kölcsönös összefüggések állnak fenn.

Az új technológiák társadalmi hatásának jellege

A legfrissebb kutatási eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy az új technológiák kapcsán sem a radikális változásokra, sem a jelenlegi viszonyok konzerválódására számító álláspontok nem helyesek; az új kommunikációs technológiák a már megindult társadalmi folyamatokat erősítik fel; a folyamatban lévő változások kiteljesedéséhez járulnak hozzá, és hatásukat a működésben levő erők felerősítésén keresztül fejtik ki.

Az úgynevezett *felerősítésmodell* a diffúziós modellekkel szemben azt hangsúlyozza, hogy az új technológiákkal kapcsolatos vizsgálódásokat főként azokra a területekre kell fókuszálni, amelyeken az új technológiák – társadalmi beágyazottságuk miatt – felerősíthetik a jelenleg megfigyelhető változásokat. Az internet segítségével folytatott tevékenységek a tágabb társadalmi környezetbe ágyazódnak be; az internet ily módon szerves része, egyik eleme a különböző kommunikációs rendszereknek. Következésképpen az új kommunikációs technológiák hatásai csakis úgy érthetők meg, ha a vizsgálódás szem előtt tartja a társadalmi beágyazottságot, ha elsősorban azt a társadalmi kon-

³ A magyar oktatási intézmények információs technológiai infrastruktúrájának színvonala kelet-közép-európai összehasonlításban kedvezőnek, a felső- és középfokú intézmények esetében kiemelkedően jónak mondható. Az e-learning terjedésének gátja lehet azonban, hogy az oktatási intézmények elsősorban keskenysávú interneteléréssel rendelkeznek, és az oktatási célokra használt számítógépek csupán 70%-a van ellátva hálózati csatlakozással (NSZS 2005). A magyar oktatási intézmények számítógéppel, illetve internettel való ellátottságán túl fontos tartalmi kérdés, hogy a meglevő számítógépek használatát hogyan építik be az iskola életébe, a tanítás folyamatába, továbbá az is, hogy az oktatók milyen céllal használják a technológiákat, és milyen kompetenciáik vannak.

textust és azokat a társadalmi folyamatokat vizsgálja, amelyek lehetővé teszik az új technológiák használatát (Agre 2002).

A felerősítésmodell értelmében „az új technológiák legalábbis rövid és középtávon lehetővé teszik, hogy intenzívebben folytassuk azokat a tevékenységeket, amelyek felé korábban is orientálódtunk” (Calhoun 1998, 383).

A felerősítésmodell szerint az új technológiák komplex hatása csakis a társadalmi intézmények és az egyén közötti viszony, valamint a meglévő intézményes keretek vizsgálatával ragadható meg. Felerősítő hatásuk várhatóan nem lesz egyenletes, vagyis az intézményi keretektől, azok működésének logikájától és az erőforrásoktól függően változhat. Ebből adódóan a hatások vizsgálata csak az egyes konkrét esetek (intézmények) elemzésén keresztül vezethet eredményre. „[A]z internettel és az új technológiákkal kapcsolatban fontos kérdés, hogy milyen értelemben változtathatnak meg bármit is. A felerősítési modell egyértelmű választ ad erre a kérdésre: az internet önmagában nem változtat meg semmit, csupán felerősíti a meglévő erőket, amelyek változást idézhetnek elő” (Agre 2002, 10).

A *digitális egyenlőtlenség modellje* – átvéve a felerősítési modell alapkoncepcióját, miszerint az új technológiák társadalmi hatása sem nem radikális, sem nem teljes mértékben konzervatív – egyrészt áthelyezi a hangsúlyt az elemzésekben a hozzáférésről a felhasználás minőségét jelző változók vizsgálatára, másrészt az információs technológiák és a társadalom közötti viszony átgondolására készíti. Mivel az új technológiák sajátos megjelenési formái az emberi tevékenység eredményei, vagyis azoknak az érdekeit tükrözik, akik tőkét és munkát fektetnek be a fejlesztésükbe, továbbá – a tervezők mellett a felhasználóknak is köszönhetően – folyamatosan megújulnak, ezért azt mondhatjuk, hogy nem külső tényezőkként hatnának a társadalomra, hanem inkább „alkalmazkodnak” a fennálló társadalmi gyakorlathoz:

Ezáltal az új technológiák és a társadalom közötti kapcsolat sokkal inkább „együttfejlődő” (co-evolutionary), mint kauzális (DiMaggio et al. 2004).

Az új technológiák és a társadalom közötti viszony ilyen értelemben való újra-átgondolása egyben a kutatási programok újrafogalmazását is szükségessé teszi. DiMaggio és szerzőtársai azt javasolják, hogy a kutatási kérdéseket a következő öt feladat köré célszerű szervezni:

- A digitális egyenlőtlenségek tág értelmezése és vizsgálata (*eszközök, a használat autonómiája, készségek, a felhasználáshoz igénybe vehető támogatás és a használat célja*). Az internethasználatnak ezenkívül van még egy nagyon jelentős nyelvi természetű egyenlőtlenségi dimenziója is, továbbá figyelembe kell venni a megfelelő tartalmak hozzáférhetőségét és elosztását is. A nyelvi kérdések Magyarország esetében különös figyelmet érdemelnek, hiszen kevés az interneten fellelhető magyar tartalom, és a magyar lakosság idegen nyelvtudása nagyon szegényes.⁴
- A legjelentősebb felhasználási célok összehasonlítása más médiumok hasonló célú felhasználásával.
- Az egyéni identitások és a technológiahasználat közötti kapcsolatot közvetítő, egyenlőtlenségeket okozó (vagy azokat megszüntető) társadalmi folyamatok modellezése és a modellek tesztelése.

⁴ A magyar lakosságnak csupán egynegyede beszél valamilyen idegen nyelvet (WIP 2003).

- A technológiahasználat egyéni szintű kimeneteleinek modellezése, az egyes társadalmi csoportok esetében a „megtérülési arányok” felmérése. A technológiahasználat hatásmodelljében a függő változók – a humán tőke növekedése (beleértve az iskolázottsági státusz megszerzését is), a társadalmi tőke, a politikai aktivitás – direkt függvényei az internethasználat hatékonyságának, intenzitásának és céljainak, valamint különféle közvetítő változókon keresztül indirekt függvényei a használt eszköz minőségének, a használat autonómiájának, a készségeknek és a használathoz szükséges támogatásnak. A modell függő változóit kiegészíthetjük továbbá az egyéni jövedelem, a foglalkozás, a társadalmi státusz mutatóival.
- Az egyéni szintű elemzés kiegészítése olyan intézményi tényezők (kormányzati politika, gazdasági és a kulturális szféra) vizsgálatával, amelyek meghatározzák az egyéni szintű kimeneteket.

A digitális egyenlőtlenségek kulturális-kognitív okai

A digitális szakadékkal kapcsolatos elemzések már korán felhívták a figyelmet arra, hogy a hozzáférés egyenlőtlenségeit kulturális-kognitív tényezők⁵ is okozzák. Rogers diffúziós elmélete is kiemelten kezeli a technikai újítások kompatibilitását, azaz a technikai újítások jellege és a felhasználók értékrendszere, múltbeli tapasztalata, valamint jelenlegi életvitele közötti összhangot (Rogers 1995). A digitális egyenlőtlenség elmélete hangsúlyosan foglalkozik az új eszközök használatához nélkülözhetetlen készségek és tudások meglétével.

E korábbi kutatási eredményekből kiindulva a digitális egyenlőtlenségek vizsgálatába érdemesnek tartottam beemelni az *életstílus* és a *tudásstílus* fogalmakat. Mindkettőt az új információs technológiák használatát meghatározó komplex fogalmaknak, független változónak tekintettem, amelyek azonban nem függetlenek az egyén társadalmi-demográfiai helyzetétől.

Feltételezéseim szerint a tudásstílus és az életstílus fogalmakkal kiegészített vizsgálat jobban ragadja meg a digitális egyenlőtlenségeket, mint a hagyományos foglalkozási-jövedelmi vagy más rétegződési modellek.

Az *életstílus* vizsgálatát a posztindusztriális (vagy információs) társadalmakban bekövetkező individualizáció indokolja. Az individualizációs folyamatok nyomán jelentős mértékű *társadalmi és kulturális eróziós és evolúciós folyamatok* indulnak meg, s ennek következtében többek között az életstílusok pluralizálódása figyelhető meg. Ez a vertikális, osztályszerű társadalmi berendezkedés vetélytársaként jelenik meg.

A horizontális differenciálódás elméletei a posztindusztriális társadalmakban a hagyományos társadalmi rétegződési struktúrák feloldódását jelzik előre, és az élethelyzetek és életutak diverzifikálódásán és individualizálódásán keresztül megkérdőjelezzik a hagyományos (még az ipari társadalomhoz tartozó) társadalmi rétegződési modellt, a társadalom hierarchikus felépítését.⁶

⁵ Lásd például a Wilson által bevezetett „kognitív hozzáférés” fogalmát (Wilson 2002). Warschauer (2002) továbbgondolja a kezdeti leegyszerűsítő magyarázatokat, és olyan más változóknak a vizsgálatba való beemelését javasolja, mint a fellelhető tartalom, a nyelv, az írástudás az iskolázottság és az intézményi struktúra. Hasonló következtetésekre jutottak a magyar World Internet Projekt kutatói is (Rét 2002).

⁶ Itt elsősorban Ulrich Becknek az individualizációval és a kockázattársadalommal kapcsolatos elméletére utalok.

Ezeknek megfelelően a posztindusztriális (információs, illetve tudás-) társadalmakban bekövetkező individualizáció során az egyének cselekedeteiben és életvezetésében háttérbe szorul a társadalmi osztályhoz való tartozás. Az individualizáció ugyanakkor nem jelent teljes atomizációt, izolációt, egyedüllétet, nem mindenféle társadalmi lét végét jelent, hanem elsősorban az ipari társadalom életstílusainak kicserélődését valami újjal, amelyben az egyéneknek saját maguknak kell megalkotniuk életpályájukat. Következésképpen hangsúlyosabbá válnak az egyéni döntések, felértékelődik az életstílus.

Az individualizáció során mind nagyobb szerepet kap az egyéni választás, a „normalizált” életutak helyett mindinkább a „választásos” életutak válnak jellemzővé (Kohli 1990), de ez nem minden rendezőelv, minden társadalmi intézmény megszűnését, hanem ezeknek az átalakulását jelenti. Más szóval: a tágra értelmezett képzési rendszert (beleértve nemcsak a formális, hagyományos oktatási rendszert, hanem pl. a nem formális intézményekben, a szabadidős tevékenységek, a fogyasztás és a médiahasználat területén megszerezhető címeket, tapasztalatokat is), a szabadidő felhasználásának rendszerét és a „flexibilis alulfoglalkoztatottság” rendszerét lehet olyan társadalmi intézményeknek tekinteni, amelyek az egyéni életutakat valamelyest hasonlónak szervezik (Zinnecker 1992).

Az individualizációval kapcsolatos legújabb elméleti konstrukciók már azt hangsúlyozzák, hogy a posztindusztriális társadalmakban a közös akciókat, a közös moralitást és a saját érdekek valamilyen szintű korlátozását feltételező társadalmi közösségek darabjaikra hullottak szét. Azok szerint a szerzők szerint, akik az új információs technológiáktól várják a társulási hajlam teljes erőzójának megállítást és a közösségek újjáteremtését, az internet azonos érdeklődésű, valós csoport tagjává teszi az egyént (Shannon, lásd Juhász 2005). A valamilyen csoporthoz tartozás ez esetben az egyéni választásokon keresztül, az értékrend és az életstílus alapján valósul meg. Ez összecseng azzal a castelli tézissel, miszerint a Hálózat és az Én kölcsönhatásában a lokalitáshoz kötődő közösségek – érvényes jelentésalkotás hiányában – szétesnek (Castells 1997).

Tekintettel arra, hogy az internetnek a társadalmi tőkére gyakorolt hatásait illetően jelenleg ellentmondásos adatok állnak rendelkezésre, az internet közösséggeneráló szerepével kapcsolatban egyelőre csupán annyit jelenthetünk ki biztosan, hogy amennyiben használatán keresztül újfajta közösségek erősödnek meg, azok kétséget kizáróan az egyéni választásokon keresztül konstituálódhatnak. Következésképpen az ily módon létrejövő közösségekhez való tartozást, de tágabban értelmezve az új technológiák használatát is döntő módon befolyásolja az egyén *életstílusa*.

A *tudásstílusok* esetében Angelusz Róbert és Tardos Róbert (1991) kulturális-interakciós rétegződésmo­delljét, illetve Ferge Zsuzsának (1980, 1984) és Fritz Machlupnak (1962, 1984) a tudástípusokra vonatkozó elméleteit tekintettem kiindulópontnak.⁷

⁷ Angelusz és Tardos (1991) empirikus kutatásaikban több mint száz elemi változó bevonásával a tudásfajták három „stílusrendjét” különítették el, amelyek kombinációi a kulturális-kommunikációs rétegződésben eltérő pozíciókat határoznak meg. E három stílusrend: kognitív-instrumentális tudás, kapcsolatteremtő-önreprezentációs tudás és szimbolikus-reprezentációs tudás. A három stílusrend „produktuma” alapján strukturalódik: a kognitív-instrumentális tudás a tárgyias természetű tevékenységekben mutatkozik meg, a kapcsolatteremtő-önreprezentációs tudás eredménye a személyes hatás, a kapcsolatok kiterjedése, a szimbolikus-reprezentatív tudás eredménye a saját társadalmi pozíció hatékony kifejezése, érvényesítése, az identitás erőteljes bemutatása. Ugyan mindhárom tudásstílus esetében nagy szerep jut az egyéni készségeknek, a szocializációs intézmények mégis jelentős mértékben hozzájárulnak a birtoklásukhoz.

Úgy véltem, hogy a magyar szociológiában gazdag hagyománnyal rendelkező kulturális-interakciós rétegződéskutatás újrafelfedezése és előtérbe helyezése hozzájárulhat az információs kor tudásstílusainak feltérképezéséhez, a társadalmilag releváns újfajta tudások, illetve tudásstruktúrák eloszlásának és a különböző tudásstílusok szerint létrejövő differenciálódásnak a meghatározásához. Feltételezésem szerint az új információs technológiák használatában fellelhető eltérések (digitális egyenlőtlenségek) magyarázatához érdemi adalékkal szolgálhatnak az eltérő tudásstílusok.

A különféle tudástípusok eloszlásával kapcsolatban a 80-as években végzett kutatások (Angelusz–Tardos 1991, 1992; Ferge 1980, 1984) arra mutattak rá, hogy a különböző tudástípusok társadalmon belüli eloszlása történelmileg determinált. A történelmileg kialakult oktatási rendszerek közvetítik, konzerválják és mereven elválasztják egymástól az egyes tudásstílusokat, a társadalom felépítése szabályozza az iskolatípusokat és az azokon belül átadható tudástípusok hierarchikus eloszlását, ezáltal reprodukálva és legitimálva magát a hierarchiát. A társadalmilag releváns tudások formális oktatási kereteken kívüli elsajátítása, az informális tanulás, a felnőttképzésben való részvétel, valamint az internet oktatási célú felhasználása megváltoztathatja a korábbi merev tudáselosztó rendszerek szerepét is, bár erre vonatkozóan csak feltételezésekkel élhetünk, hiszen átfogó magyarországi kutatás ebben a témában még nem készült.

Az empirikus kutatás célcsoportja – az ifjúság

Az empirikus elemzésben egy szűkebb réteg, az ifjúság technológiahasználatát vizsgáltam. Az ifjúság választása melletti döntést több ok is alátámasztja.

Az első és legfontosabb okot *a fiatalok és az új technológiák közötti viszony* szolgáltatja: mivel az új technológiákhoz való hozzáférést és azok használatát leginkább az életkor határozza meg, ezért a fiatal generációk kiemelt célcsoportjai az információs társadalommal kapcsolatos elméleteknek és empirikus vizsgálódásoknak. A fiatal korosztályok az új technológiák korai adaptálói, sőt fejlesztői és innovatív alkalmazói közé tartoznak. A fiatalok a szülőik generációjához viszonyítva számos területen, így az új információs technológiák területén is mintakövetőkből mintaadókká válnak. Ez a generációs szakadék nem új keletű: a 70-es évek fiataljai az elektronikus kommunikációs eszközöket alkalmazták természetes és újító módon, szemben az akkori felnőttekkel, akik lassabban adaptálták az akkor újnak számító technológiákat (Mead 1978; lásd Gábor és mtsai 2003).

Ugyanakkor az új technológiákkal kapcsolatos értelmezések között lényeges szerepet kapnak az internetgeneráció felemelkedését vizionáló fejtegetések. A fiatalok körében azonban – számos empirikus vizsgálat tanúsága szerint – a technológia használatában éppen olyan markáns különbségek figyelhetők meg, mint a felnőtt lakosság körében. Az új kommunikációs technológiák ugyan lényegesen szélesebb körben terjedtek el, de a hozzáférés terén e korosztályok esetében is ugyanolyan mélységű egyenlőtlenségek figyelhetők meg, mint az idősebb lakosság körében.⁸

⁸ Például Ifjúság 2000; Török Bálint 2001; Facer–Furlong 2001; Keegan 2004.

A fiatalok szélesebb körű technológiahasználatából kiindulva azt feltételezhetjük, hogy az ifjabb korosztályokon belül már nemcsak a hozzáférés differenciál, hanem a használat intenzitása, célja és milyensége is. Következésképpen a felhasználás módjait illetően lehetőség nyílik árnyaltabb különbségtételre, ezáltal pedig a korábban részletebben bemutatott *digitális egyenlőtlenségek elemzésére* is.

Az ifjúság mint célcsoport választása mellett szól továbbá az is, hogy a globális kapitalizmus és az információs társadalom meghatározó jelenségei (foglalkoztatási problémák, polarizálódás, társadalmi feszültségek, közösségvesztés, az identitás bizonytalanságai)⁹ kiemelten érintik a generációs újratermelődéskörülményeit és feltételeit. A fiatalok tehát kettős kötésben vannak: egyfelől ők azok, akik úttörő módon alkalmazzák az új technológiákat, másfelől azonban éppen az új technológiák terjedése által elősegített globalizáció kedvezőtlen hatásainak leginkább kitett, legsebezhetőbb rétegeinek és ebből adódóan akut társadalompolitikai gondok forrásának tekinthetők (Gábor 2003; Z. Karvalics–Molnár 2004).

A fiatalok körében mutatkozó digitális egyenlőtlenségek vizsgálata előrejelzésekkel szolgálhat arra nézve is, hogy a technológiai diffúzió egy előrehaladottabb fázisában hogyan alakulhatnak Magyarországon a digitális egyenlőtlenségek.

Az empirikus kutatás kérdései és módszerei

Az empirikus kutatás során a korábban vázolt elméleti keretből kiindulva a digitális egyenlőtlenség jelenségét vizsgáltam az internetethasználó 19–29 éves magyarországi fiatalok körében, több kérdőíves adatfelvétel másodlagos elemzésének segítségével.

Ugyan az új technológiák pozitív vagy negatív kimeneteleivel explicit módon nem foglalkoztam, a kutatási kérdésekre kapott válaszoktól azt vártam, hogy implicit módon hozzájárulnak az új technológiák társadalmi hatásaival kapcsolatos – korábban vázolt – vitákhoz is.

A digitális egyenlőtlenség problémafelvetéseihez, kutatási agendájához kapcsolódóan a következő négy kutatási kérdést vizsgáltam:

1. A fiatal korosztályok körében a szélesebb körű hozzáférésből adódóan értelmet nyert annak vizsgálata, hogy a kezdeti egyenlőtlenségek kiegyenlítődnek-e, vagy a technológiahasználat jellege és a használathoz kötődő készségek maguk is tovább generálják az egyenlőtlenségeket. *A fiatal korosztályok esetében megfigyelhető-e az internethasználat eltérő válfajai, és ha igen, milyen társadalmi-demográfiai, infrastrukturális, valamint életstílusbeli tényezők határozzák meg ezeket az eltéréseket? Az életstílus mint integráló fogalom vizsgálatba való beemelésétől várható volt, hogy választ adhat a következő kérdésre: Az internethasználatban megfigyelhető eltérések mögött meghúzódhatnak-e olyan robusztus, kontinuitást mutató tényezők, amelyek hosszú távra behatárolhatják a felhasználás jellegét?*

⁹ A fiatalok körében végzett legfrissebb vizsgálat, az „Ifjúság 2004” eredményei szerint a magyar fiatalok szabadidős tevékenységéből szinte eltűnt a közösség, a fiatalok többsége egyedül tölti szabadidejét. A barátok, a közösség elvesztése különösen érinti a kisebb településeken élő fiatalokat – „Ifjúság 2004”.

2. A számítógépes tudás milyen helyet foglal el a különböző mértékben releváns tudástípusok között, és relevanciájának megítélésében milyen társadalmi-demográfiai különbségek figyelhetők meg? E kérdés megválaszolása bizonyítékokat szolgáltat arra vonatkozóan, hogy az információs vagy tudástársadalomban milyen tudástípusok bizonyulnak értékesnek, relevánsnak. Ezenkívül lényeges kérdés az is, hogy *az új technológiák használatában fellelhető eltérések egyértelműen kötődnek-e az eltérő tudáspraxisokhoz. Az eltérő tudástípusok meghatározzák-e a felhasználás jellegét?*
3. A harmadik kutatási kérdés az internetfelhasználói tudás társadalmi meghatározottságára vonatkozik, és a digitális egyenlőtlenség modelljéhez és az első két kutatási kérdéshez (is) kapcsolódik: *A fiatal internetezők körében megfigyelhetőek-e a digitális írástudás egyenlőtlenségei, és ha igen, milyen társadalmi-demográfiai, illetve infrastrukturális tényezők határozzák meg ezeket az eltéréseket?*
4. A digitális egyenlőtlenség kiegészített modelljének vizsgálatakor abból az alapfeltevésből indulok ki, mely szerint lényeges az új technológiák használatában fellelhető különbségeket más médiumok hasonló céllal történő használatával összehasonlítani. Ebből adódik a negyedik kutatási kérdés: *A fiatalok információszerzési gyakorlatában milyen társadalmi-demográfiai meghatározottságú eltérések figyelhetők meg?*

A négy kutatási kérdéssel kapcsolatban a következő hipotéziseket fogalmaztam meg:

H1: Az új kommunikációs technológiákkal kapcsolatos egyenlőtlenségek magasabb penetrációs és használati szint esetén a használat jellegében érhetők tetten, azaz a felhasználás céljait tekintve egyértelműen elkülöníthetők bizonyos felhasználói motívumok, és egyes motívumok magasabb gazdasági-kulturális erőforrásokhoz és eltérő életstílusokhoz köthetők, mint mások.

H2: Az internetet használó fiatalok nem képeznek homogén réteget, legalábbis ami az általuk relevánsnak, értékesnek gondolt tudásfajtákat illeti. A preferált tudások alapján meghatározott tudástípusok egyértelműen elkülöníthetők, és az internethasználat különböző válfajai összefüggésben állnak az egyes tudástípusokkal.

H3: Minél több kulturális és anyagi erőforrással rendelkezik valaki, minél magasabb szintű az őt felnevelő család iskolázottsága, és minél kedvezőbb anyagi helyzetben van a család, annál magabiztosabb internetfelhasználói tudását illetően.

H4: A több kulturális és anyagi erőforrással rendelkező fiatalok fontosabb szerepet tulajdonítanak az internetnek mint információforrásnak. Az alacsonyabb társadalmi státusú fiatalok számára fontosabbak az egyéb elektronikus és a hagyományos információforrások.

A megfogalmazott kutatási kérdések vizsgálatát és a hozzájuk kapcsolódó hipotézisek tesztelését az alábbi két adatbázis másodlagos elemzésére építettem:

- A World Internet Projekt 2003. évi adatfelvétele (minta: 371 internetet használó 19–29 éves fiatal)

- 19–29 évesek perspektívaképe – a Marketing Centrum perspektívakép-kutatása a Miniszterelnöki Hivatal megbízásából, 2002 (minta: 959 internetet használó 19–29 éves fiatal).

Mindkét adatbázis reprezentálja a Magyarországon élő 19–29 éves internetező fiatalokat.

Röviden a kutatás eredményeiről

Mivel ennek az összefoglaló jellegű beszámolóknak nem célja az empirikus kutatás részletes bemutatása, az alábbiakban csak a legfőbb eredményekre térek ki.

A két egymástól független adatbázis alapján elvégzett elemzések *megegyeztetették a digitális egyenlőtlenségekkel kapcsolatos hipotéziseket*, ugyanis a fiatalok körében markáns, szisztematikus különbségek figyelhetők meg a felhasználói tudásban, a felhasználói célokban, valamint az információszerzési gyakorlatban.

A nemzetközi szakirodalom és a korábbi magyarországi kutatási eredményeknek megfelelően, strukturális elemzés segítségével a fiatalok körében három markáns felhasználói típus határozható meg: a *rekreációs*, az *információszerző-erőforrásbővítő* és az *instrumentális* felhasználó. A felhasználói motívumok ily módon történt elkülönítése összecseng a korábbi empirikus kutatások eredményeivel.

További fontos eredmények, következtetések

- Az internethasználat terén megnyilvánuló különbségek a társadalmi-kulturális egyenlőtlenségek szokásos mintáit követik. A fiatalok körében is mindenekelőtt a *klasszikus információszerző-erőforrásbővítő internethasználat* esetében figyelhető meg markánsan a digitális egyenlőtlenség jelensége. Valószínű, hogy a tudásorientált felhasználás területén további egyenlőtlenségek jelennek meg, amelyek hozzáadódnak a hozzáférés egyenlőtlenségeihez. Ez a felhasználói motívum ugyanis egyértelműen és jellegzetesen a magasabb kulturális erőforrásokhoz köthető, és kialakulásában nem csupán az egyén, hanem a család iskolázottsága is meghatározó szerepet játszik.
- Az újszerű empirikus elemzés, melynek során a különböző életstílusok és tudástípusok függvényében vizsgáltam a felhasználói célokban megfigyelhető eltéréseket, további adalékokkal szolgált az erőteljes digitális egyenlőtlenségek magyarázatához. Az eredmények szerint az internetező fiatalok eltérő életstílusai más-más társadalmi hatásokat közvetítenek, de a társadalmi háttér és az egyéni választásokat is tükröző életstílusok közötti kapcsolat nem determinisztikus. Az életstílus és a tudástípus a vizsgált társadalmi-demográfiai és jövedelmi tényezőktől függetlenül is meghatározó szerepet játszik az internethasználat jellegének kialakulásában.
- Az *internetfelhasználói tudásra* vonatkozó elemzés szintén megerősítette a digitális egyenlőtlenséggel kapcsolatban megfogalmazott elvárásokat. A magabiztos internetfelhasználói tudás is magasabb kulturális-anyagi erőforrásokhoz kapcsolódik. Meglepő módon még egy ilyen viszonylag szűk korcsoportban is kimutatható, hogy az idősebb felhasználók internetes tudása kevésbé magabiztos.

- Az empirikus elemzés egyik legérdekesebb eredménye az *információszerzési gyakorlatban* fellelhető egyenlőtlenségek regisztrálása volt. A digitális egyenlőtlenségekkel kapcsolatban DiMaggio és szerzőtársai által megfogalmazott kutatási agendából kiindulva azt is vizsgáltam, hogy az online, elektronikus, illetve az írott médiumok mint információforrások fontosságának megítélésében milyen eltérések figyelhetők meg. Az eredmények nem várt mértékben erősítették meg a digitális egyenlőtlenség meglétének feltételezését: míg az internet mint információforrás a több kulturális és anyagi erőforrással rendelkezők körében nagyobb szerepet játszik, a kevésbé kedvező kulturális és anyagi erőforrással rendelkező fiatalok életében a televízió jelentősebb funkciót tölt be. Annak meghatározásához, hogy az internet és más médiumok azonos motivációjú felhasználása (pl. munkaerő-piaci információk keresése, álláskeresés, karriertervezés, oktatási anyagok használata) terén milyen különbségek mutatkoznak, további elemzésekre van szükség.

Következtetések

Összegezve: a digitális egyenlőtlenségek szisztematikusak, és a már meglévő társadalmi egyenlőtlenségekhez adódnak hozzá.

Várhatóan a „klasszikus” információszerző-erőforrásbővítő internetalkalmazás esetén következhet be a technológiahasználat pozitív egyéni szintű hatása. Mivel ebben az esetben figyelhető meg legmarkánsabban a kulturális meghatározottság, és mivel ebben olyan viszonylag lassan változó tényezők is fontos szerepet játszanak, mint az életstílus és a tudástípus, ezen a területen vélhetően olyan egyenlőtlenségek jelennek meg, amelyek újfajta társadalmi kirekesztés irányába mutatnak.

A fiatalok körében megfigyelt digitális egyenlőtlenségek az új technológiák terjedésének későbbi diffúziós szakaszában minden valószínűség szerint még markánsabban fognak jelentkezni a lakosság teljes körében. A digitális egyenlőtlenségek, a digitális szakadék felszámolására irányuló civil kezdeményezések és kormányzati intézkedések megtervezésekor ebből adódóan is érdemes az integratív szempontokat szem előtt tartani, összhangban más szociális, oktatási és kulturális politikai programokkal.

Irodalom

- Agre Paul (2002). Real Time Politics: The Internet and the Political Process. *The Information Society*, 18 (5), 311–331.
- Angelusz Róbert – Fábián Zoltán – Tardos Róbert (2005): Digitális egyenlőtlenségek és az infokommunikációs eszközhasználat válfajai. *Társadalmi Riport*, 2004. Budapest, TÁRKI.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991). *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest, MKI–ELTE.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1992). Kapcsolathálózati minták, tudásstílusok és gondolkodásmódok az egyetemi hallgatók körében. In *Társadalom és felsőoktatás*. II. kötet. Hivatalos ifjúságkép, az ifjúság társadalomképe. Budapest, 169–203.
- Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) (2005). *Ifjúság 2004. Gyorsjelentés*. Budapest, Mobilitás Ifjúságkutatási Iroda.

- Calhoun, Craig (1998). Community without propinquity revisited: Communication technology and the transformation of urban public sphere. *Sociological Inquiry*, 68 (3), 373–397, <http://www.ssric.org/programs/calhoun/articles.page>
- Castells, Manuel (1997). *The Information Age – Economy, Society and Culture*. 2. kötet: The Power of Identity. Oxford, Blackwell Publishers.
- DiMaggio, Paul – Hargittai, Eszter (2002). *From the „Digital Divide” to „Digital Inequality”: Studying Internet Use as Penetration Increases*. Center for Arts and Cultural Policy Studies. Working Paper Series 15.
- DiMaggio–Hargittai–Celeste–Shafer (2004). From Unequal Access to Differentiated Use: A Literature Review and Agenda for Research on Digital Inequality In Kathryn Neckerman (szerk.). *Social Inequality*. New York, Russell Sage Foundation, 355–400.
- DiMaggio–Hargittai–Russell–P. Robinson (2001). Social Implications of the Internet. *Annual Review of Sociology*, 27, 307–336.
- Facer, Keri – Furlong, Ruth (2001). Beyond the Myth of the „Cyberkid”: Young People at the Margins of the Information Revolution. *Journal of Youth Studies*, Vol. 4, No. 4, 451–469.
- Ferge Zsuzsa (1980). Az iskola, a pedagógusok és a társadalom. In *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest, Gondolat Kiadó, 121–135.
- Ferge Zsuzsa (1984). *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gábor Kálmán – Kabai Imre – Matiscsák Attila (2003). *Információs társadalom és az ifjúság*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Gábor Kálmán (2003). Előszó. Sebezhető ifjúság. In Andé Furlong – Barbara Stalder – Anthony Azzopardi (szerk.): *Sebezhető ifjúság. Sebezhetőség az oktatásban a munkavállalásban és a szabadidőben Európában*. Szeged, Belvedere Meridionale, 7–11.
- Hargittai, Eszter (2002). Second Level Digital Divide: Difference in People Online Skills. *First Monday*, 7 (4), http://www.firstmonday.dk/issues/issue7_4/hargittai/
- Hargittai, Eszter (2003). *The Digital Divide and what to do about it*. <http://www.eszter.com/papers/c04-digitaldivide.html>
- Ifjúság 2000. Gyorsjelentés* (2001). Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Juhász Lilla (2005). Internet, kapitalizmus és új baloldal. *A Hét*, 2005, 3/26.
- Keegan Eamon, Mary (2004). Digital Divide in Computer Access and Use Between Poor and Non-Poor Youth. *Journal of Sociology and Social Welfare*, June 2004, Vol. XXXI (2), 91–112.
- Kohli, M. (1990). Társadalmi idő és egyéni idő. In Gellériné, L. M. (szerk.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 175–212.
- Lengyel György – Lőrincz László – Siklós Viktória – Füleki Dániel (2003). Hidak a digitális szakadék fölött. *Jel-Kép*, 3, 25–45.
- Machlup, Fritz (1962). *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton Univ. Press.
- Machlup, Fritz (1984). *Knowledge: Its Creation, Distribution, and Economic Significance*. Princeton University Press, Vol. I–III.
- Rét Zsófia (2002). *Az internet terjedésének gazdasági és kulturális gátjairól*. ITHAKA, <http://www.ithaka.hu/Letoltheto>
- Rogers, Everett M. (1995). *Diffusion of Innovations*. New York, The Free Press.
- Sik Endre (2004). Mérhetetlen(ül fontos) tőkéik. In Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Stabilizálódó társadalomszerkezet*. Budapest, TÁRKI Monitor Jelentések 130–139.
- Telkes Tanácsadó Részvénytársaság – Informatikai és Hírközlési Minisztérium – Ariosz Kft. (2005). *Nemzeti széles sávú stratégia* http://www.ihm.gov.hu/data/69498/nszs2005_rp5_aktualizalt_strategia_v3_9.pdf
- Tóth Éva (1998). Az iskolarendszeren kívüli képzés. *Educatio*, 1/104–116.

- Török Bálint (2001). A diákok számítógép-használati szokásai – internetezés és elektronikus levelezés. *Új Pedagógiai Szemle*, július–augusztus, 105–122.
- Warschauer, M. (2002). Reconceptualizing the Digital Divide. *First Monday* (7), http://www.firstmonday.org/issues/issue7_7/warschauer/index.html
- Wilson, E. J (2000). *Closing the Digital Divide: An Initial Review. Briefing the President*. Washington, The Internet Policy Institute.
<http://www.internetpolicy.org/briefing/ErnestWilson0700.html>
- Wilson, E. J. (2000). *Closing the Digital Divide: An Initial Review. Briefing the President*. Washington, The Internet Policy Institute.
<http://www.internetpolicy.org/briefing/ErnestWilson0700.html>
- Z. Karvalics László – Molnár Szilárd (2004). Az információs társadalom találkozik az ifjúságpolitikával. *Új Ifjúsági Szemle*, tavasz, 90–96.
- Zinnecker, Jürgen (1992). A fiatalok a társadalmi osztályok terében (Új gondolatok egy régi témához). In Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság. A kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Szeged, 5–27.